

ОФІЦІЙНА УКРАЇНОМОВНА ПРЕСА ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ «ЖИТОМИР»

У статті аналізується функціонування офіційної україномовної газетної періодики, яка виходила на території генерального округу «Житомир». Визначається її роль як інформаційно-пропагандистського органу нацистської окупаційної влади.

***Ключові слова:** газета, генеральний округ «Житомир», нацистська окупація, пропаганда.*

У структурі німецької пропаганди генерального округу «Житомир», як і на території всієї України в період Другої світової війни, важлива роль відводилася україномовним пресовим виданням. Адже вони дозволяли оперативно доносити інформаційно-пропагандистські матеріали до місцевого населення. У ряді ж регіонів, зокрема віддалених сільських районах, газети взагалі були чи не єдиним джерелом офіційної інформації. Тому питанню організації пресових видань на окупованих територіях великої уваги надавали як німецька військова влада, так і органи цивільного окупаційного управління. Через це легальні україномовні газети на території генерального округу «Житомир» були присутні протягом усього часу нацистської окупації регіону.

Офіційна україномовна періодика генерального округу «Житомир» не виступала предметом спеціального наукового вивчення. Здебільшого вчені, зокрема К. Беркгоф [1; 2], Ф. Винокурова [3], М. Михайлюк [4], О. Салата [5; 6], Б. Черняков [7; 8], В. Яременко [9; 10] та інші, зверталися до цієї проблематики контекстуально у рамках дослідження інформаційних, пропагандистських, видавничих, соціокультурних процесів на території Райхскомісаріату «Україна» або ж під час аналізу окремих періодичних видань.

Метою пропонованої статті є розгляд функціонування офіційної україномовної газетної періодики генерального округу «Житомир» (друга половина 1941 – початок 1944 рр.).

Україномовні газети на території Житомирсько-Вінницького регіону, який став основою генерального округу «Житомир», почали виходити з часу утвердження німецької військової адміністрації. Причинами позиції сектору пропаганди вермахту щодо організації широкої мережі українських газет була необхідність створення ефективних механізмів поширення офіційної інформації серед місцевого населення, якими й стали газети, а також бажання впливати на численних радянських дезертирів, які могли б долучитися до радянських партизанів [11, 175].

Швидка поява українських газет зумовлювалася кількома чинниками. Важливою організаційною складовою їх виходу стала діяльність українського національного руху, зокрема похідних груп ОУН(М), які на початку нацистської окупації, ввійшовши до складу місцевих органів управління, зуміли взяти під контроль культурно-освітню сферу регіону [10, 124]. Не менш важливою була наявність матеріально-технічної бази, основою якої здебільшого стали колишні радянські друкарні. В нових умовах продовжила роботу і частина творчих працівників радянських видань [12, 119 зв.]. Пізніше місцеві газети виникали на основі матеріально-технічного забезпечення, наданого німцями [13, 6].

Відповідальний за організацію виходу газет на початку окупації сектор пропаганди вермахту запропонував редакціям Житомира, а також Києва, Полтави і Харкова послуги галицького журналіста П. Сагайдачного [11, 175]. Відомо, що він у складі мельниківської похідної групи «Північ» прибув спочатку до Житомира, а згодом відправився до Бердичева. Тут П. Сагайдачний з працівників колишньої районної газети «Радянський шлях» та осіб з філологічною освітою організував редакційний колектив часопису «Нова доба» [14, 109; 15]. У подальшому П. Сагайдачний займався організацією виходу газет у Полтаві та Харкові [10, 126]. Іноді допомогу в організації газет регіону надавали працівники уже діючих видань і

друкарень. Начальник роздрібного цеху житомирської друкарні «Голос Волині» М. Жданюк сприяв виходу газети «Коростишівські вісті» [16, 92].

Серед перших газет, друк яких було започатковано у серпні 1941 р. за сприяння мельниківців, стали: житомирське «Українське слово» (3 серпня), бердичівська «Нова доба» (19 серпня) та «Вінницькі вісті» (31 серпня). Так, до виникнення газети «Українське слово» у Житомирі долучилися члени мельниківської похідної групи «Північ», у тому числі й заступник Голови ПУН О. Ольжич. Головним редактором газети був член ОУН(М) І. Рогач. «Українське слово» стало одним із перших україномовних видань на території Райхскомісаріату «Україна». У середині вересня 1941 р. в Олевську почав виходити друкований орган Поліської Січі Т. Бульби-Боровця газета «Гайдамака». Видання за своїм змістово-ідейним наповненням не вписувалося у загальну структуру офіційних україномовних видань. Із осені 1941 р. також з'являються газети «Баранівські вісті» (Баранівка), «Перемога» (Житомир), яка після виходу першого числа змінила назву на «Голос Волині», «За вільну Україну» (Плисків), «Козятинська газета» (Козятин), яка в евакуації мала назву «Козятинська газета в Ружині» (Ружин), «Нове життя» (Козятин) [7; 17; 18; 19; 20, 20-26; 21, 292].

Більшість названих періодичних видань перебували під впливом представників і прихильників самостійницького руху до листопада 1941 р., коли німецькі військові структури були замінені цивільними. «Українське слово» ще у вересні 1941 р. із Житомира було перенесено до Києва, де виходило до середини грудня 1941 р., поки німцями не був заарештований редакційний колектив газети на чолі з І. Рогачем; а «Гайдамака» припинила свій вихід 21 листопада 1941 р. у зв'язку з розпуском Поліської Січі [22]. Решта газет, будучи позбавленими націоналістичних впливів, повністю перетворилися на інформаційно-пропагандистські органи окупаційної влади.

Після утворення німецького цивільного правління усі питання, пов'язані з виходом україномовних газет, контролювалися відділом пропаганди політичного управління Райхскомісаріату «Україна» й пресреферантурою при генералкомісаріаті. Незважаючи на позицію, за якої

газети мали виходити у районах, де були «політично безперечні» журналісти і адекватні механізми цензури, потреба українських видань не зникла. Адже вони повинні були доносити до населення накази, спростовувати чутки, поширювати інформацію про позитивні прояви німецького адміністрування [11, 177], проводити пропаганду. Тому значна кількість україномовних видань, поряд з продовженням виходу існуючих, була заснована протягом 1942–1943 рр.: «Визволена Україна» (Чуднів), «Відродження» (Калинівка), «Гайсинська газета» (Гайсин), «Звягельське слово» (Звягель), «Калинівські вісті» (Калинівка), які в 1943 р. після евакуації до Хмільника була перейменовані на «Хмільницькі вісті», «Коростишівські вісті» (Коростишів), «Літинські вісті» (Літин), «Овруцькі вісті» (Овруч), «Олевські вісті» (Олевськ), «Ружинський вісник» (Ружин), «Хмільницькі вісті» (Хмільник) [3, 103; 7; 18; 19; 20, 18-29; 21, 292-293]. За інформацією Г. Горнауера, у другій половині 1943 р. була також заснована газета у Коростені [7; 8, 58].

Таким чином, загальна кількість офіційних україномовних видань, які виходили на території генерального округу «Житомир», становила 21 газету (24 назви). Важливою джерельною проблемою вивчення окресленої проблематики є відсутність примірників деяких видань. Про факт їх існування свідчать лише переліки І. Чайковського («Баранівські вісті») [7], «Українського вісника» («Літинські вісті») [19] та аналітичний звіт Г. Горнауера (газета, яка виходила у Коростені) [7; 8, 58]. Цілком імовірно, що розширення джерельної бази у перспективі дасть підстави стверджувати про вихід, поряд з відомими сьогодні, ще кількох україномовних газет на території Житомирського генералкомісаріату.

Жодне з видань за сферою розповсюдження не охоплювало усю територію генерального округу «Житомир». В основному вони функціонували до кінця 1943 р., поодинокі, наприклад, «Вінницькі вісті» – до початку 1944 р. По-суті, припинення виходу офіційних німецьких газет у певних регіонах було зумовлене вступом Червоної армії; напередодні ж деякі пресові видання були евакуйовані до ще окупованих німцями районів.

Окрім вищеназваних україномовних газет регіону, у Вінниці протягом січня – березня 1944 р. друкувався часопис для евакуйованих «Нова Україна», який до того виходив у Харкові та Полтаві [7]; на півночі регіону виходили білоруські газети, серед яких, наприклад, лельчицька «Новае жыццё» [23, 205]. На території генерального округу «Житомир» також поширювалися україномовні, російськомовні й німецькомовні газети, видані поза його межами: «Вісті», «Голос правды», «На посту», «Deutsche Ukraine-Zeitung» та інші.

Протягом першої половини 1942 р. місцеві україномовні газети перейшли у підпорядкування дочірнього підприємства «Німецького видавничо-друкарського товариства в Україні з обмеженою відповідальністю» у Луцьку товариства «Преса України» (Ukraine Presse, G.m.b.H.). Товариство «Преса України», очолюване Г. Горнауером, керувало видавничими підприємствами й друкарнями на території Райхскомісаріату «Україна» [7; 8, 57-58; 24, 70-70 зв.].

Офіційні україномовні видання регіону структурно містили від 2 до 4 сторінок (у деяких «святкових» спарених випусках зустрічається і 6, і 8 сторінок), кожна з яких мала по 4–5 текстових колонок. У середньому газети виходили двічі на тиждень форматом А-3, рідше – А-2. Їх заголовкова частина містила назву та вихідні відомості (число або номер, місто видання, рік і дата виходу), які з кінця 1941 р. стали дублюватися німецькою мовою.

Відповідно до вимог замітки для створення ненімецьких щоденних та щотижневих газет на території Райхскомісаріату «Україна», не менше $\frac{3}{4}$ газетної площі україномовних видань мали формуватись на основі матеріалів рівненського представництва Німецького інформаційного агентства «Дойчес Нахріхтенбюро» (ДНБ), «Української кореспонденції» ДНБ у Рівному, берлінського бюлетеня «Ostraum-Artikeldienst», німецької газети «Deutsche Ukraine-Zeitung» у Луцьку, німецьких радіоповідомлень, а також матеріалів райхскомісара «України», генерального комісара, гебітскомісарів та інших представників німецької влади [16, 57 зв.; 25, 57 зв.; 26; 27].

З точки зору тематичного спрямування, це були зведення верховного командування вермахту, інформаційно-пропагандистські матеріали про поточні питання німецької політики, роботу українського населення в Німеччині, «заплановане» знищення радянської колгоспної системи, сільськогосподарські роботи з посіву й збору врожаю, накази, розпорядження й оголошення окупаційних органів влади. Особливе місце займали статті антирадянської та антиєврейської пропаганди, яка часто поєднувалася через поширення тези «жидо-більшовизм». Меншою мірою у виданнях була присутня антианглійська та антиамериканська пропаганда. Частина матеріалів тематично стосувалася країн-союзниць Німеччини – Італії, Румунії, Словаччини, Фінляндії, Японії.

Разом з текстовою інформацією у газетах наявний ілюстративний матеріал у формі фотографій та карикатур. Серед фотографій – державні, політичні й військові діячі Німеччини та союзних їй країн, німецькі регіони, українські робітники у Німеччині тощо; карикатури – переважно зображення лідерів країн антигітлерівської коаліції, зокрема Й. Сталіна, В. Черчилля, Ф. Рузвельта та інших, а також карикатури антирадянського, антисемітського й англо-американського характерів.

Лише ¼ текстової частини газет за умов проходження попередньої німецької цензури, яку виконували органи генерального комісаріату, могла відводитись питанням місцевого та загальноукраїнського життя [16, 57 зв.; 25, 57 зв.]. У місцевій частині українських газет матеріали щодо діяльності німецького цивільного управління не мали піддаватися критиці або бути відхилені, заборонялося допускати будь-яку інформацію політичного характеру, не рекомендувалося друкувати статті з української історії, існувала заборона на висвітлення спірних релігійних питань, а також на їх пов'язування із політикою. Водночас, дозволялося писати про «відновлення зруйнованого більшовизмом культурного життя», чим і зумовлена наявність значної кількості відповідних статей [16, 57 зв.-58; 25, 57 зв.-58]. Вимоги семантико-змістового наповнення для газетних видань передбачала інструкція міністерства окупованих східних територій, видана у березні

1942 р. У документі наголошувалося на необхідності вживати назву «Україна» лише в територіальному значенні, писати про Німеччину як «захисника» України, а про німецькі збройні сили – як «спасителя» України, разом із прізвищем А. Гітлера рекомендувалося вживати додаток «фюрер-визволитель» тощо [28, 159].

На відміну від періоду цивільного правління, у виданнях, які функціонували за часів адміністрації вермахту, «місцева складова» займала більший обсяг й була різноманітнішою та національно спрямованою. Національна спрямованість газет була відображена не лише у тематиці газетних публікацій, а й у їх оформленні: наявність у шапці стилізованого зображення тризуба («Вінницькі вісті», «Голос Волині», «Нова доба») і тематичних гасел «Слава Україні!» («Вінницькі вісті», «Голос Волині»), «Своя державність. Збройна сила. Віра Христова» («Гайдамака»). Щоправда, у газеті «Вінницькі вісті» у шапці також містилося зображення свастики.

Об'ємні місцеві матеріали обов'язково мали супроводжуватися підписом автора, у решті випадків допускалися короткі позначення (перші літери імені та прізвища). Псевдоніми та аноніми були забороненими [16, 57 зв.-58; 25, 57 зв.-58].

Визначити тираж місцевих газет за відсутності відповідної інформації у вихідних відомостях досить проблематично. Розрізнені джерельні дані по кількісному забезпеченню газетами окремих населених пунктів також не дають можливості зробити узагальнюючі висновки. Значною мірою тираж залежав від територіального поширення газети (центральна чи районна) та наявності паперу, який в умовах воєнного часу був дефіцитним [29, 2]. У зв'язку з цим для потреб друкування газет використовувався папір інших сортів, зокрема відмінних від стандартних форматів, різної щільності та кольорів (з сірим, голубим відтінками). Таким чином, разовий тираж міг варіюватися з номера в номер залежно від об'єктивних обставин і в середньому, очевидно, становив від кількох (для районних газет) до близько десяти, іноді кільканадцяти тисяч примірників (для центральних видань). Зокрема, за деякими даними, тираж «Гайсинської газети» та «Овруцьких

вістей» сягав 5 тис. примірників [20, 20, 27], «Олевських вістей» – 6 тис. екземплярів [20, 27], «Звягельського слова» та «Коростишівських вістей» – 9 тис. [20, 22-23], «Нової доби» – 11 тис. [20, 26], а «Вінницьких вістей» та «Голосу Волині» – 10–15 тис. примірників [3, 103; 20, 19-20; 24, 63; 29, 1].

Ціна офіційних видань на території генерального округу «Житомир» у різні часи у середньому становила від 30 коп. до 1 крб. Проте іноді газети виступали об'єктом спекуляції і продавалися у роздріб значно дорожче. Зокрема, незважаючи на те, що ціна газети «Голос Волині» становила 1 крб., її роздрібне поширення у Житомирі проводилося за завищеною ціною від 2 до 3 крб. [30, 44]. У Житомирі газета продавалася і як пакувальний та цигарковий папір на місцевому базарі [30, 44].

Головними способами розповсюдження офіційних україномовних видань була передплата [31, 25] та, у більших містах, продаж у роздріб. У Житомирі, наприклад, часопис «Голос Волині» можна було придбати у 8 кіосках [16, 82]. Газети, окрім поширення серед міського населення, розповсюджувалися і в селах, за що, приміром, відповідали районні управління [31, 18]. Разом з тим, мабуть, пресові видання частково розповсюджувалися і безкоштовно відповідними німецькими інстанціями, для яких вони були важливим інформаційно-пропагандистським органом.

Отже, у функціонуванні україномовної періодики на території генерального округу «Житомир» можна виділити два періоди. Перший пов'язаний з часом адміністрації вермахту, коли почали з'явилися пресові видання, які значною мірою перебували під впливом українського самостійницького руху. Це відобразилося як у тематиці публікацій, так і в зовнішньому оформленні видань. Із кінця листопада 1941 р. україномовні газети, перейшовши під контроль відповідних німецьких цивільних структур, виступили важливими інформаційно-пропагандистським органом нацистської окупаційної влади.

Джерела та література

1. Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у Райхскомісаріаті Україна / Карел Беркгоф // Наукові записки : збірник.

Серія : Політологія і етнографія. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 94–101.

2. Беркгоф К. Жнива розпачу : життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – 455 с.

3. Винокурова Ф. «Єврейське питання» в окупаційних періодичних виданнях на території Вінницької області / Фаїна Винокурова // Наукові записки : збірник. Серія : Політологія і етнографія. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 102–112.

4. Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. В. Михайлюк. – К., 2006. – 20 с.

5. Салата О. О. Періодичний друк Вінниччини в умовах німецько-фашистської окупації (на прикладі газети «Вінницькі вісті») / О. О. Салата // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : історія. – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 151–155.

6. Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Салата. – Донецьк, 2010. – 35 с.

7. Черняков Б. І. Періодична преса на окупованій території України [Електронний ресурс] / Б. І. Черняков. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648>.

8. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна : розбудова і функціонування (1941–1943 рр.) / Борис Черняков // Наукові записки : збірник. Серія : Політологія і етнографія. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 51–68.

9. Яременко В. М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. М. Яременко. – К., 2008. – 17 с.

10. Яременко В. Преса в рейхскомісаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні – грудні 1941 р. / Вікторія Яременко // Київська старовина. – 2006. – № 3. – С. 123–131.

11. Armstrong J. A. Ukrainian nationalism / John A. Armstrong. – [3rd ed.]. – Colorado : Ukrainian academic Press, 1990. – 271 p.

12. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р-1156, оп. 1, спр. 35, 266 арк.

13. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 54, 13 арк.

14. Ковальчук І. В. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / І. В. Ковальчук, С. В. Стельникович. – Житомир : Рута, 2011. – 188 с.

15. Нова доба (Бердичів). – 1941. – 19 серпня.

16. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 10, 92 арк.

17. Краківські вісті (Краків). – 1943. – 29 січня.

18. Краківські вісті (Краків). – 1943. – 23 лютого.

19. Український вісник (Берлін). – 1943. – 31 жовтня.

20. Грановський Б. Джерела альтернативного українознавства : Європа, 1940–1945 : бібліографічний довідник / Борис Грановський. – К. : Геопринт, 2002. – 437 с.

21. Мальчевський І. Українська преса під німецькою окупацією / І. Мальчевський // На зов Києва : український націоналізм у II світовій війні : [зб. статей, спогадів і документів]. – Торонто – Нью-Йорк : Новий Шлях, 1985. – С. 290–296.

22. Гайдамака (Олевськ). – 1941. – 22 листопада.

23. Памяць : гісторыка-дакументальная хроніка Лельчыцкага раёна / [Уклад. : М. З. Башлакоў, Дз. С. Жук]. – Мн. : ПК «Паліграффармленне», 2002. – 608 с.

24. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 159, 76 арк.
25. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 176, 88 арк.
26. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 702, 281 арк.
27. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1440, оп. 1, спр. 3, 112 арк.
28. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 2 : 1941–1942 / [упоряд. В. Косик]. – Львів, 1998. – 384 с.
29. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 173, 9 арк.
30. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 55, 194 арк.
31. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 16, 780 арк.

Stelnykovych S. V. The Official Ukrainian Language Newspapers of the Zhytomyr General District

In this article are analyzed the functioning of the official Ukrainian language newspapers published in the Zhytomyr general district. Determine its role as the information and propaganda organ of Nazi occupation government.

Key words: *newspaper, Zhytomyr general district, Nazi occupation, propaganda.*